

ראש נציגות ההסתדרות הציונית העולמית בקושטא, שהחלה לפעול בשנת 1908 — ד"ר ויקטור יעקובסון (מימין) וסגנו ריכארד ליכטהיים

להם סיבה מספקת להצטרף לתנועה, שנחשבה באותם זמנים אוטופית לחלוטין בחוגים יהודיים מסוימים, ובכל זאת עובדה היא שהציונות הצליחה להתפתח בקהילות עות'מאניות, בקרב תושבים יהודים שלא נרדפו באורח ישיר. עובדה זו מעניקה ממד חדש לאופן ההתייחסות אליה. מצד אחר, בתקופה הכמאליסטית, לאחר שנת 1923, הצניעו היהודים בתורכיה כדיעבד ובמתכוון את חלקה של הציונות בתולדותיהם, ברצותם לשוות לעצמם תדמית של 'יהדות נקייה מכל חשד' ובכך לענות על כורח השעה.

הציונות, משקנתה לה אחיזה בקהילות תורכיה, נצטרפה לארגונים יהודיים שהיו עד אותה שעה בעלי אופי פילנתרופי בעיקרם, דוגמת: 'כל ישראל חברים' (Alliance Israélite Universelle, להלן כ"ח), 'חברת עזרה' (Hilfsverein der Deutschen Juden), או 'בני-ברית' (משנת 1911):³ כמותם כמותה היו אלה ארגונים שיובאו מן החוץ, ואשר כמוה הפכו להיות קבוצות רעיוניות רבות-השפעה. אך הציונות נתפסה בקרב חוגים מסוימים בקהילה כהזדמנות חדשה המותאמת יותר לצרכים המקומיים, וחשיבות הפונקציות שהיא מילאה בקרב השכבות השונות של החברה היהודית לא נפלה מחשיבות המטרות שהציבו לה ראשי התנועה.

3 כ"ח נוסד בפאריס ב-1860, במטרה להיאבק לאמנציפציה של היהודים ול'קידום המוסרי והחומרי'. בין השנים 1862-1914 הוא הקים באגן הים התיכון רשת חשובה של בתי-ספר (לכנים ולבנות), שנוספו להם מפעלי חניכות ובתי-ספר חקלאיים. 'חברת עזרה' — ארגון יהודי גרמני, שנוסד ב-1901, במטרה לשפר את התנאים החברתיים והפוליטיים של היהודים באירופה המזרחית ובארצות-המזרח. הוא פיתח באימפריה העות'מאנית רשת קטנה של בתי-ספר מתחרים לאלה של כ"ח. ארגון זה באימפריה ובארצות הבאלקאנים היה מכשיר להחדרת השפה

התנועה הציונית בתורכיה בשלהי המאה הי"ט ובהתחלת המאה הכ'

אסתר בנבסה

מבוא

כל עוד שלטה האימפריה העות'מאנית בארץ-ישראל, כלומר עד שנת 1917-1918, היתה לה חשיבות בהתפתחות המדיניות הלאומית היהודית, לפני ייסוד ההסתדרות הציונית העולמית בבאזל בשנת 1897, ואחר כך. עם זאת, תולדות הציונות באימפריה אינן מצטמצמות למשא-ומתן שהתנהל בחלונות הגבוהים. במקביל התפתחה התנועה הציונית בשטח עצמו, בתוככי הקהילות היהודיות בתורכיה.² קושטא היתה העיר הראשונה בארצות האסלאם שנקבעה בה נציגות ציונית רשמית. היא נפתחה בשנת 1908, בניהולו של ויקטור יעקובסון, ופעלה בכיסוי של חברה בנקאית בשם Anglo Levantine Banking Company. התבססות הציונות בקהילה למן שנת 1908 זיעזעה את החיים הפוליטיים בה ואת מוסדותיה. והשפעתה ניכרה גם על היהודים בקהילות המקומיות. מאידך גיסא, עקב רדיפות נגד יהודי אירופה המזרחית בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, הפכה קושטא להיות מקום מעבר חשוב לפליטי הפוגרומים, וכן לחלוצים, והללו כבר צברו ניסיון משלהם על-אודות הציונות או על תנועות מהפכניות. גם הקירבה לכולגאריה, שהיתה בה פעילות ציונית עוד לפני הרצל, עודדה תנועה של רעיונות ואנשים בקהילות היהודיות העות'מאניות.

ההיסטוריוגרפיה הציונית כמעט איננה מזכירה את התפתחות הציונות המקומית בתורכיה. עובדה זו ניתן להסביר בחלקה כשלוננו של המשא-ומתן עם השלטונות העות'מאניים, וגם — בחוסר עניין בתולדות הציונות בארצות האסלאם. נוסף לכך, מקובל לטעון שהציונות הייתה שורש בעיקר בקרב יהודים שסבלו מרדיפות ובחוגי מהגרים, פרט לציונים מתוך אידיאל או מתוך דחיית היהדות המתבוללת בנוסח אירופה. כיוון שכך, לאור העובדה שלא סבלו מרדיפות, בדומה לסכלם של היהודים באירופה המזרחית, היה אפשר למצוא היגיון בהנחה שלפיה יהודי תורכיה לא היתה

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 בעניין זה — ראה: ויטל, שלב, עמ' 3-58.

2 עיקר המאמר להלן עוסק בתולדות התנועה הציונית בכירה העות'מאנית ומכמה מרכזים יהודיים גדולים אחרים באימפריה (במיוחד בתוככי הקהילות). כפירוט — ראה: בנבסה, נחום.

(מימין לשמאל): דוד בן-גוריון, ישראל שוחט, יצחק בן-צבי ויוסף טרומזה — בעת לימודיהם בקושטא, בשנת תרע"ג בקירוב

מהפכת 'התורכים הצעירים' ביולי 1908 נתפרשה בעיני הציונים כראשית תקופה חדשה.¹⁰ הקמת נציגות של ההסתדרות הציונית העולמית בקושטא באותה שנה היתה צעד בכיוון של הסתגלות לנסיבות החדשות ועמדה בסימן של פתיחה מחדש במשא-ומתן עם השלטונות התורכיים על ארץ-ישראל. באותו זמן החליטו כמה עסקנים ציונים צעירים, וביניהם 'בן-צבי וד' בן-גוריון, ללמוד את השפה התורכית ולהמשיך בלימודיהם בכירה העות'מאנית.¹¹

בהתחלה שאב האופטימיזם הזה עידוד מההצהרות של כמה ממנהיגי 'התורכים

10 ראה: פרידמן, גרמניה, עמ' 141; אליאב, עמ' 139-170; ג'ואיש וורלד, 2 באוקטובר 1908; העולם, 26 ביאנואר 1909; הצבי, ט"ו באדר (1840 אחרי החורבן) 8 במארס 1909.
11 ראה: פרחי, עמ' 197-198; בר-זוהר, א, עמ' 74, 89-94.

א. השלטונות העות'מאניים ושאלת ארץ-ישראל

ההגבלות על העלייה היהודית לארץ-ישראל נגזרו בשנת 1882, וההגבלות על רכישת קרקעות בידי יהודים נכנסו לתוקף בשנת 1892. גלי ההגירה היהודית בעשרות השנים האחרונות של המאה ה-19 רק הגבירו את נחישות השלטונות העות'מאניים, שכן לא היה חדש בהתנגדותם להתיישבות היהודית בארץ-ישראל.⁴ התנגדותם נבעה מגישתם כלפי הקאפיטולאציות.⁵ היהודים האשכנזים בארץ-ישראל רובם היו נתיני חוץ ונהנו מהגנה של מדינות חוץ, ובדרך זו חיזקו את השליטה האירופית באזור, שהפיקה תועלת מן הקאפיטולאציות. העולים היהודים החדשים עוד הוסיפו לחזק מגמה זו. לכך נצטרף חששם של העות'מאנים מהיווצרות בעיה לאומית חדשה בתחומי ממלכתם, נוסף על אלו שכבר היו קיימות בה מאז המאה ה-19. הרוסים מצידם לחצו על השלטונות העות'מאניים למנוע את כניסת העולים היהודים ולהימנע בכך מהתחזקות קבוצה כל שהיא בארץ-ישראל, העלולה להעמיד שוב בסימן שאלה את הסטאטוס-קוו במקומות הקדושים.⁶ לבסוף, העלייה היהודית היתה עלולה להפריע למדיניות הפאן-אסלאמית, שניהל עבד אל-חמיד השני (1876-1909) כלפי נתיניו הערבים באימפריה, במגמה ליצור סולידאריות פוליטית וחברתית כפיצוי על אוכדן שטחים ונוכח התביעות הלאומיות של קבוצות אתניות ודתיות שונות.⁷

ההגבלות על עליית יהודים ורכישת קרקעות ידעו עליות וירידות. יש שמתנו, חודשו לאחר זמן ואפילו הוגברו, בעיקר בהשפעת הערבים, אולם הן לא הביאו לתוצאות המקוות. שכן, בין השנים 1882 ו-1908 גדלה האוכלוסיה היהודית בארץ-ישראל מ-24,000 נפש בערך ל-70,000 או 80,000 נפש, וכמו כן נוסדו באותן שנים 26 מושבות.⁸ באווירה פוליטית בלתי נוחה זו נכשל תיאודור הרצל בשיחות המשא-ומתן שלו עם הסולטאן על ארץ-ישראל, למרות שערך חמישה ביקורים בכירה העות'מאנית בין השנים 1896 ל-1902. אמנם באחרית ימיו נואש מן התקוות שתלה בעות'מאנים והעתיקן לעבר בריטניה.⁹

הגרמנית והתורכית הגרמנית. 'בני-ברית' — ארגון יהודי שנוסד בארצות-הברית ב-1843, על-פי הדגם של המסדרים המאסוניים במבנה של 'לשכות' ו'מועצות'.
4 על ההגבלות — ראה: מאנדל, מדיניות, עמ' 312-332; מאנדל, נוהג, עמ' 33-46; מאנדל, תורכים, עמ' 77-108; אוקה, עמ' 329-341; ויטל, שנים, עמ' 52-55. השפעת העלייה על ההגבלות — ראה: פרידמן, שיטה, עמ' 283.
5 ראה: פרידמן, שיטה, עמ' 280. קאפיטולאציות: זכויות-יתר, שהעניקו השליטים העות'מאנים לכמה מעצמות נוצריות החל מן המאה ה-15, ולפיהן יכלו נתיניהן לסחור באופן חופשי באימפריה, ליהנות מפטורים כספיים ומהגנת המשלחות הדיפלומטיות, שהם היו כפופים להם. הקאפיטולאציות בוטלו סופית בהסכם לוואן, שנחתם ב-24 ביולי 1923.
6 ראה: ארכי"ח, תורכיה I.G.I, 'פראננדו לצ' כאהן (הרב הראשי של צרפת), 6 בספטמבר 1897.
7 ראה: אכארלי, עמ' 74-89.
8 ראה: מאנדל, ערבים, עמ' 224. ויטל, שנים, עמ' 55, הערה 9, מעריך שיהודי א"י מנו בין השנים 1882-1914 בין 55,000 ל-70,000 נפש, בהנחה שנוספו 2,000 נפש מדי שנה.
9 על ביקורי הרצל — ראה: הרצל; ויטל, שנים, עמ' 56-59, 106, 113, 117, 119; גאלאנטי. על העתקת התקוות — ראה: בן-גוריון, עמ' 51.

הצעירים' בזכות הציונות.¹² הילכך הסבה ההנהגה הציונית את מדיניותה לתמיכה בעיקרון של שלמות האימפריה העות'מאנית.¹³ אך היא לא זנחה עם זאת את שאלת העלייה היהודית לארץ-ישראל והקמת בית לאומי יהודי בה, האמור להיות חלק בלתי נפרד מן האימפריה.¹⁴ הציונים ריכזו את מאמציהם בהסרת ההגבלות, כתנאי בל יעבור להגשמת תוכניתם, אולם בסופו של דבר עמדת המשטר החדש בנדון לא היתה שונה באורח נחרץ מעמדת המשטר שקדם לו. השוני היה נעוץ בעובדה שהתורכים הצעירים' הציעו אזורי התיישבות חדשים ליהודים מאירופה המזרחית, כגון ארם-נהריים, בתנאי שיימנע ריכוזם באזור מן האזורים, ובפרט בארץ-ישראל.¹⁵ באותה תקופה (1911-1912) עובדו תוכניות דומות להתיישבות בידי חברה בעלת צביון ציוני, היא 'אגודת נטיעים'. אף-על-פי-כן נדחו תוכניות אלה, כיוון שמנהיגי הישוב ראו בהן סטייה מציונות ארצישראלית.¹⁶

עוינות השלטונות העות'מאניים לציונות נחלשה במשך חודשים אחדים, בין סתיו 1913 לקיץ 1914, כאשר 'הועד לאיחוד וקידמה' (אחד הפלגים של 'התורכים הצעירים') השתלט בכוח על השלטון ביאנואר 1913 (Babiâli Baskini) וחיפש תמיכה כספית, שקיווה להשיגה מאת יהודי אירופה. בעת מלחמת-העולם הראשונה, בדרכי עקיפין באמצעות מתווכים שונים, ניסו הציונים לשכנע את השלטונות העות'מאניים להאיץ את התהליכים להתאזרחותם של יהודים בעלי נתינות זרה בארץ-ישראל, במטרה למנוע את גירושם. הסחבת בבירורקראטיה העות'מאנית והקשיים שנבעו ממנה אילצו יהודים זרים רבים לעזוב את הארץ ולגלות לאלכסנדריה שבמצרים. בסוף שנת 1915 הגיע מספר הגולים ליותר מ-11,000. בארץ-ישראל גופא, בשנות 1915-1916, נמשכו בלא הפוגה פעולות אנטי-ציוניות, בניצוחו של ג'מאל פחה, מפקד החטיבה הרביעית העות'מאנית והמושל למעשה של סוריה וארץ-ישראל.¹⁷ אחר-כך באו הרדיפות נגד היהודים בשנת 1917. ב-9 באפריל 1917 גורשו צפונה 7,000 עד 9,000 יהודים מיפו.¹⁸ צעד זה של פינוי הופנה לא רק כנגד היהודים אך הם נפגעו ממנו קשות. כתשעה בדצמבר 1917 כבשו הבריטים את ירושלים. הרדיפות נגד היהודים נמשכו

12 ראה: העולם, 3 במארס 1909; הצבי, ט"ו באדר (1840 אחרי החורבן) 8 במארס 1909; פרידמן, גרמניה, עמ' 141.
 13 על-אודות קר-מדיניות חדש זה — ראה: ליכטהיים, עמ' 127; אל אביניר, 18 ביוני 1909.
 14 ראה: המבשר, כ"ט בשבט תר"ע / 8 בפברואר 1910; כי באדר א' תר"ע / 1 במארס 1910.
 15 ראה: ג'ואיש כרוניקל, 2 באפריל 1909; 22 באוקטובר 1909; 31 בדצמבר 1909; אוניברס, 7 (29 באוקטובר 1909), עמ' 216.
 16 ראה: כץ, עמ' 265-288.
 17 ראה: דו"חות, עמ' 140 ואילך; כהן, עמ' 7. על מספר הגולים — ראה: אלמאליח, עמ' 48; פרידמן, גרמניה, עמ' 218. על המצב בא"י — ראה: אוניברס, 3 (9 באפריל 1915), עמ' 76; 7 (22 באוקטובר 1915), עמ' 180; ג'ואיש כרוניקל, 5 בפברואר 1915.
 18 ראה: פרי"ו, 382 / 1639 / 98384, של הנציב העליון הבריטי במצרים אל משרד החוץ, 13 במאי 1917; רופין, עמ' 164; פרידמן, גרמניה, עמ' 347-350; בולטין, 2, 4 (דצמבר 1917), עמ' 50-51.

בחלקי ארץ-ישראל שהיו עדיין תחת שליטה עות'מאנית. לעומת זאת בקושטא, לאחר הצהרת באלפור (ב-2 בנובמבר 1917) ולאחר כיבוש ירושלים, נתחייבו שלטונות תורכיה לותורים גלויים. שביחת-הנשק של מודרוס (30 באוקטובר 1918) שמה קץ לשלטון העות'מאני על ארץ-ישראל, שנמשך יותר מ-400 שנים, כך גם בא הקץ למשא-ומתן של התנועה הציונית עם האימפריה, שעמד בעיצומו. אף-על-פי-כן התפתחות הציונות בתורכיה גופא לא באה אל קיצה.

ב. הופעת הציונות בקרב הקהילות העות'מאניות

הציונות המוקדמת, 'המשיחית' או הקדם-הרצליאנית, היו לה חסידים בקרב קהילות המזרח, כמו בקהילות אשכנז. בין מבשרי הלאומיות היהודית המודרנית היו במחצית השנייה של המאה ה-19 יהודים ספרדים, כמו ר' יהודה אלקלעי, רבה של זמון הסמוכה לבלגראד, ברוך מטראני (בני"ם) 'המשכיל' מאדירנה ומארקו ברוך יליד קושטא. ציונות מוקדמת זו התפתחה במקביל לתנועת ההשכלה, שחדרה לגבולות האימפריה באיחור של כמאה שנים, אך בלי שתזכה למידת ההשפעה שזכתה לה באירופה המערבית והמזרחית. אגודות שפעלו להפצת רעיונות התנועה הציונית, במיוחד להתחדשות השפה העברית, נולדו במרכזים יהודיים גדולים באימפריה, כמו: אדירנה, קושטא, איזמיר או סאלוניקי. בסאלוניקי נוסדה בשנת 1899 אגודה ושמה 'קדימה', אשר נחשבה לאגודה ציונית מחתרתית וניצבה בין מסורת למודרניות. היא הצטרפה ל'פדראציה הציונית של יוון' לאחר ייסודה של זו בשנת 1918.¹⁹

קשה לדעת מה היה הקפה של הפעילות הציונית באימפריה בימי שלטונו של עבד אל-חמיד השני. על סמך מדיניות השלטונות ביחס לארץ-ישראל ואווירת החשדנות הכללית שאיפיינה תקופה זו, אפשר להסיק שפעילות זו התפתחה בהכרח בדרך חשאית ביותר. מכל מקום הקונגרס הציוני בבאזל בשנת 1897, שבו נעוצה ראשית ההסתדרות הציונית העולמית, עורר תגובה של גינוי בקרב ההנהגה היהודית, החילונית והמתקדמת, בתורכיה. יצחק פרנאנדו, נשיא הועדה האזורית של כ"ח בתורכיה, הגיב על הקמת התנועה החדשה: '[...] התנועה שד"ר הרצל עומד בראשה, אין מזיקה ממנה לאינטרסים של יהודי תורכיה, למפעל של כ"ח ולמפעל ההתיישבות בארץ-ישראל'.²⁰

התנגדות מיידית זו לציונות מבהירה מה היתה עמדתם הקבועה של נכבדים

19 ראה: ארכיו"ח, יוון I.G.3, נחמה לפאריס, ושם מובא התאריך 13 ביאנואר 1903. הצטרפותה לפדראציה — ראה: עוזיאל, עמ' 127.
 20 ראה: ארכיו"ח, תורכיה I.G.1, י" פרנאנדו לי' ביגארט, 6 בספטמבר 1897; מכתב אחר, הנושא אותו תאריך, שנשלח לרב הראשי של צרפת, צדוק כאהן, כדי להסב את תשומת לבו לסכנות הציונות וכדי להזהירו שלא יתמוך בה.

יהודים נוכח השלטון העות'מאני: כלל כל-יעבור היה להוכיח נאמנות כלפי השלטון כדי ליהנות מהגנתו. מנהל בית-ספר של כ"ח באיזמיר סיכם, בדרכו, התנהגות זו, הקשורה לתנאי הזמן ולאופי היחסים בין היהודים לשלטונות, באומרו:

[...] הנני סבור, שהוא [ת' הרצל] שוגה בבקשו למשוך את היהדות העות'מאנית אל התנועה הציונית. די יהא אם יגיע לאוזני הממשלה התורכית דבר נהייתם של נתיניו אחר רעיונותיו של הרצל, ומיד תטיל ספק בנאמנותם לכתר ותמשוך ידה ממידת החסד והנדיבות שהיא מעתירה על היהודים העות'מאנים, הנהנים מחיי שלווה שאין דומה לה.²¹

ראוי לציין, שאותו מנהל הביע דעתו הפרטית עוד בטרם הפיץ כ"ח את החוזר המכתיב לעוכדים בשירותו כיצד עליהם לנהוג ביחס לציונות.²² חוגי המנהיגות והשכבות המבוססות של היהדות הספרדית המקומית רובם הגדול עמדו כמשך זמן רב בסירובם לקבל את הציונות, גם כאשר המשטר החדש הראה סימנים ראשונים של פתיחות, למחרת המהפכה של 'התורכים הצעירים'. הצירים היהודים בפארלאמנט העות'מאני לא הצטיינו אף הם כמגינים נלהבים על יהודים או על הציונות.²³

בצרפת, הן כ"ח והן הקונסיסטוריה והרבנות היוו עמודי תווך בהתנגדות לציונות.²⁴ ככינור ראשון של היהדות המשוחררת, נשא כ"ח ברמה אידיאולוגיה של אמאנסיפאציה והשתלבות של יהודים בארצות מושכם. הציונות, הן בכל מה שייצגה והן בתוכניתה, התנגשה בעיקרי האידיאולוגיה ההיא.²⁵ הכרסום שחל במפעל של כ"ח בבולגאריה לנוכח עליית הציונות וסגירת רוב בתי-הספר שלה בארץ זו בשנת 1913 על-ידי הציונים עוד הוסיף לחזק את המגמה האנטי-ציונית של החברה. מכאן ואילך חששה, שתופעה זו תפשט גם לקהילות יהודיות אחרות. את התקשחות עמדותיה של כ"ח כלפי הציונות ניתן לראות במלוא הקפה בתוך האימפריה העות'מאנית, האזור הנבחר של מפעלותיה.

ג. הציונות במאבק רעיוני

מהפכת 'התורכים הצעירים' איפשרה לכ"ח לעבור מן הפריפריה אל מרכז הקהילה היהודית, כאשר חיים נחום, איש אמונם, נבחר לרב הראשי של האימפריה.²⁶ נכבדי

21 ראה: ארכיון, תורכיה, I.G.I., ג' אריה לפאריס, 10 ביוני 1898.

22 ראה: ארכיון, יומני בתי-ספר, 110, 'ביגארט לג' אריה, ללא תאריך, עמ' 302-303, מכתב מס' 3334.

23 ראה: בן-גוריון, עמ' 51.

24 ראה: ניקר-לויניה, עמ' 201. מן הראוי להבהיר עם זאת, שעמדת הרב הראשי צדוק כאהן לא היתה אנטי-ציונית נחרצת.

25 על התנגדות כ"ח — ראה עוד: ארכיון, יומני בתי-ספר 104, ג' לוון (סגן נשיא כ"ח), ל' פרנאנדו, 10 באוקטובר 1897.

26 ר"ח נחום נבחר ב-1908 לקאימקאם (ממלא מקום) וב-1909 חכם באשי (רב ראשי מן המניין).

הקהילה שהיו קשורים בכ"ח הבטיחו את נצחוננו של מועדמם בחסות הסכמתם של המנהיגים העות'מאניים החדשים, ואולי אף בשיתוף-פעולה עימם. מעתה ואילך הם שאחזו במוסרות השלטון הקהילתי.

והנה, באותה תקופה, האיסטראטגיה הציונית שמה לה למטרה באימפריה לא רק לשכנע את שלטון 'התורכים הצעירים' להסכים לקו הרשמי של הציונות, שהוגדר בקונגרסים בהאמבורג (1909) ובכאזל (1911), לנגד עיניה עמדה אף המשימה לכבוש לתנועה שכבות שונות ביהדות העות'מאנית, שהיססו עדיין מלהצטרף לשורותיה. ההנחה היתה, כי גם היהודים העות'מאנים עתידים להיכנס למירוץ התביעות הלאומיות, בדומה למיעוטים אחרים באימפריה, והצטרפות המונית שלהם לתנועה הציונית תוסיף משקל למשא-ומתן בין הממשלה ובין הציונים בשאלת ארץ-ישראל. מובן מאליו, שהיתה היירארכיה של סדרי עדיפות בתוכנית הציונית. תחילה היה צריך למשוך את העילית של היהדות המקומית, אשר אחדים מבניה היו בעלי השפעה בקרב השלטונות העות'מאניים. אולם דווקא עילית זו נטתה לצד כ"ח. היא גם חששה שהתפתחות של לאומיות יהודית תערער את יחסיה עם השלטונות ותעמיד בסכנה את האינטרסים הכלכליים שלה. בינתיים פנו הציונים לעבר ההמון, בתקווה שברגע שהללו יצטרפו, הם יוכלו להטות לתנועה גם את לב המהססים.²⁷

הציונים הקדישו אמצעים כדי לצרף המונים לתנועה. בחוגים מסורתיים, שבת-הספר של כ"ח לא הצליחו עדיין להעלותם על דרך המורדנה, לא פסה הזיקה הדתית לארץ-ישראל, שהרי היא נזכרת דרך קבע בתפילות. ההדים המשיחיים של הציונות היו עשויים אס-כן לקסום לשכבות האוכלוסיה שהיתה שקועה בניוול של דלות ומאוכזבת מן ההנהגה הקהילתית המנוונת. יתר על כן, אוכלוסיה זו לא היה לה מה להפסיד בהצטרפה לשורות הציונות. היא היתה מורכבת מבעלי פרנסות-אוויר, אשר עסקו ברוכלות של זוטות ופרנסתם היתה מזומנת להם אך לפרקים, חשופים למיתון ולאבטלה כרוניים.²⁸ חוץ מאשר בסאלוניקי, לא היה ברחבי האימפריה פרולטאריון יהודי, במובן המודרני של המלה. אביונות, קבצנות, תנאי-חיים מפוקפקים — אלה איפיינו את רוב היהודים הספרדים. ואכן בקושטא, דווקא בסביבה חברתית זאת קצרה התעמולה הציונית את הצלחותיה המהירות ביותר.

בסאלוניקי, לעומת זאת, פעלה באותה תקופה 'פדראציית פועלים סוציאליסטית' (Fédération socialiste ouvrière), אשר רוב חבריה היו יהודים והיתה בבחינת 'תנועה סוציאליסטית וסינדיקאליסטית יהודית יחידה בעולם הספרדי'.²⁹ קיומה של תנועה זו גרם, שהציונות נתקלה בקשיים בנסיונה לחדור אל ההמונים. כמשך התקופה העות'מאנית פנו הציונים בסאלוניקי במיוחד לעבר המעמד הבינוני

27 ראה: אצ"מ, Z2/9, דו"ח מן האסיפה של ועדת העיתונות ב-27-28 ביוני 1910, חתום בידי ו' יעקובסון, ס' הוכברג.

28 על נושא זה — ראה: בנבסה ורודריג.

29 ראה: בן-ארויה, עמ' 309.

(למעלה): קבוצת סוציאליסטים יהודים בסאלוניקי, באחד במאי; (למטה): כותרת השבועון 'לה סולידאריותה אובראדירה' (האחוזה הפועלית), בטאון הפדראציה הסוציאליסטית של היהודים בסאלוניקי, הגיליון 25 ביוני 1912

והאינטלקטואלים, בפרט נוכח המאבק הגלוי שניהלה הפדראציה נגד הציונות.³⁰ לעומת זאת כ"ח נשען על הנכבדים המקומיים להגשמת מפעליו החינוכיים.³¹ הוא קיווה לתרום באמצעות השכלה וחינוך בסגנון אירופי להתחדשות (רגנראציה) של המוני היהודים. אלא שהאידיאולוגיה שעמדה בבסיס פעולתו לא נחלה כל הצלחה בקרב התושבים הללו. מלבד זאת לא היו לכ"ח האמצעים להפיץ, בקנה-מידה רחב, אידיאולוגיה שתוכל לגייס המונים, והוא אף לא נטה לכך. התמערבות, השתלבות בארצות המושב, הפצת השפה הצרפתית והתרבות הצרפתית, רכישת

30 ראה: שיבי, עמ' 133; בן-גוריון, עמ' 56-57; רקנטי, עמ' 285-287. 31 על מפעלי כ"ח בתורכיה — ראה: רודריג.

מקצועות מודרניים — כל אלה היו אולי מטרות ראויות לשבח ומועילות ל'רגנראציה' של היהדות העות'מאנית. אך אין להתעלם מן העוכדה, שהנסיבות באימפריה, ארגונה של היהדות העות'מאנית ותנאי-חייה, הקשו ביותר על הגשמת כמה מן המטרות האלה בהיקף נרחב בקרב יהדות זו.

במקום שבו נכשל כ"ח דווקא שם הצליחו הציונים. הציונות גיבשה את השאיפות ואת אי-שביעות הרצון של אלה שנדחו ככלי אין חפץ בו על-ידי המודרניזאציה וההתמערבות, אשר כ"ח חרת על דגלו.

למעשה, הן כ"ח והן התנועה הציונית, שנשאו שניהם מסרים של אידיאולוגיות מיוכחות, הגיעו במישור המקומי לקהל יעד שלא אליו נתכוונו מלכתחילה. לא היה כל סיכוי להגיע לכלל הבנה בין שני הגופים הרעיוניים הללו. הציונים לא היססו לדבר בלשונו של כ"ח, כדי למשוך את אוכלוסיית היעד שכ"ח היה רגיל בה. היהדות העות'מאנית היתה במהרה לזירה אשר הארגונים הללו ניהלו בה מאבק מר, ובמהלכו צירפו אליהם בעלי-כרית מקבוצות רעיוניות אחרות. נוכח חריפות המאבק בקושטא, בין שנת 1910 ל-1911, פנה דוד וולפסון, נשיא ההסתדרות הציונית, אל חברי הועד המרכזי של כ"ח בפאריס, כדי שיושם קץ לפולמוס בין שתי הקבוצות היריבות.³² למרות זאת לא פסקו ההתנגשויות ביניהן.

32 ראה: אצ"מ, Z2/32, ד' וולפסון לנשיא כ"ח, 21 בפברואר 1911; 9 באפריל 1911; ארכי"ח, יומני מזכירות 226, נ' לוזן, י' ביגארט לד' וולפסון, 3 במארס 1911; י' ביגארט לד' וולפסון, 4 במאי 1911; ג'זאיש כרוניקל, 21 באפריל 1911; האור, 28 בניסן, 1842 אחרי החורבן / 26 באפריל 1911.

תלמידי בית-ספר כ"ח בסאלוניקי. על הקיר כתובת בצרפתית: חשבו על תלמידים עניים אלה

ד. התעמולה הציונית

שלא כמנהיגי כ"ח שפעלו מפאריס, ישבו הציונים במקום הפעולה ועל-כן היטיבו לתהות על קנקנן של קהילות בישוים עירוניים גדולים והיו מסוגלים לאמץ לעצמם דרכי פעולה בהתאם. תעמולה דרך העיתונות,³³ מיליטאנטיות בפעילות המקומית, חיים ארגוניים ממוקמים בין המסורת ובין המודרנה,³⁴ פופוליזם, חדירה למוסדות הקהילתיים, בריתות עם קבוצות רעיוניות שהתנגדו לרב הראשי ולאוליגארכיה שהקיפה אותו — כל אלה היו מרכיבי ההבטים העיקריים במדיניות המקומית של הציונים.

אחת המטרות הראשונות של התעמולה הציונית המקומית היתה הקמת רשת עיתונות, המכוונת מצד אחד לאינטליגנציה העות'מאנית ולחוגים רשמיים, ומצד שני לשכבות שונות באוכלוסייה היהודית העות'מאנית. התנועה הציונית קנתה כתבי-עת שכבר היו קיימים ויסדה עיתונים חדשים, וכך הוקם מערך חשוב של עיתונות. הכוונה היתה לא רק להודיע ברבים את עמדות הציונים אלא אף לנטרל בעוד מועד את כל מי שהיה עלול לחבל בתוכניתיהם, הן בחוגים מוסלמיים והן בחוגים יהודיים. רשת זו כללה מספר עיתונים כשפות שונות: בצרפתית, בספרדית-יהודית ובעברית.

'התורכי הצעיר' (Le Jeune Turc) היה עיתון שפנה אל האינטליגנציה והשלטונות העות'מאניים, הועסקו בו, כמשכורות גבוהות, עיתונאים תורכיים לאומנים, כגון: ג'לאל נורי (Celâl Nuri), אחמד אגאיף (אגאוגלו) (Ahmed Agayef [Ağaoğlu]) ואחרים. בשנות 1909-1910 כלל מערך זה, נוסף לעיתונים קושטאיים בשפה הצרפתית גם עיתון בערבית.

העיתון 'לאורור' (L'Aurore), שעורכו ומנהלו היה לוסין שיוטו (Lucien Sciuto), הציונים קיוו לחדור באמצעותו אל חוגים יהודיים 'מצרפתים', שהיו קשורים לכ"ח. הם גם סיבסדו עיתונים שהופיעו בספרדית-יהודית, לשונם של היהודים המקומיים, כגון: 'אל-אבניר', בעריכת דוד פלורנטין, שיצא לאור בסאלוניקי, 'אל-אודיו', בעריכת דוד אלנקווה, שיצא לאור בקושטא ואחרים. בדרך זו ביקשו הציונים להתקרב להמונים, שהושפעו אך מעט מתרבות המערב, ולהשפיע עליהם כשפתם. לשם עידוד החייאת השפה העברית — נושא מרכזי באידיאולוגיה הציונית — נוסד כתב-העת העברי 'המבשר'. עיתון זה היה אף עשוי לקרב את הציונות לחוגים דתיים, שאיבדו את עליונותם מאז הגיעו לשלטון בקהילה הרב הראשי החדש, ח' נחום, ונכבדים אחרים מקורבים לכ"ח ועם זאת המשיכו לשבת בכמה מועצות של הרבנות.

היו אף נסיונות אחדים מצד הציונים לנטרל באמצעות תמיכות כספיות עיתונים אנטי-ציוניים, או עיתונים שהיו עלולים ליהפך לכאלה, כמו 'אל טיימפו' הקושטאי

ארגון המתעמלים היהודים, קושטא 1895-1905, ממנו התפתחה מאוחר יותר הסתדרות 'מכבי' העולמית

ו'לה איפוקה' הסאלוניקאי. אך לא תמיד היו לכך תוצאות משיבועות רצון. הקשיים שהעיקו על העיתונים, דרך תפקודם והאופורטוניזם שלהם הקלו את המשימה הזו על הציונים. למעט עיתונים, שהצטרפו לציונות מסיבות אידיאולוגיות, כל היתר תמכו בכל המרבה במחיר.

הציונים גם רצו להשתלט בשעת הכושר על המוסד הקהילתי.³⁵ בקושטא הם היו מעין סיעת אופוזיציה נגד הרבנות הראשית. לאומיות ודמוקראטיזאציה של המוסדות הקהילתיים היו הנושאים העיקריים בתעמולתם. הארגונים השונים שהם יסדו שימשו כנושאים למימוש התוכנית הזו. הם אף איפשרו לכל אלה שהוצאו מכלל שותפות בשליטה בקהילה היינו המעמד הבינוני העולה — כוח כלכלי חדש, שהמתין לתורו ליטול חלק באחריות — להתמחות בפוליטיקה בטרם יגיע תורו לקחת לידי את ההנהגה בכמה מועצות קהילתיות. בדרך זו תרמו החיים הארגוניים לחיברות הפוליטי של מעמד זה. הפעילויות הציוניות עד מלחמת-העולם הראשונה התרכזו בשאלות הנוגעות לתחיית השפה העברית והתרבות העברית. העיקר היה לא לעורר את חשדם של השלטונות העות'מאניים. כך אנו מוצאים בקושטא אגודות כמו 'העבריה', 'בני ישראל', 'אגודת זמר יהודית, רננה' (Société juive de chant) ו'אגודות אחרות. גם למועדוני הספורט של 'מכבי' היה תפקיד נכבד ביותר בהפצת הציונות.

האגודות נתפסו בעיני רבים כמרכזים לאומיים חדשים לנופש ולתרבות. הן הציעו

33 ראה: אליאב, עמ' 156-163, 168-166; בנבסה, עיתונים, עמ' 337-365.

34 ראה: בנבסה, איסטראטגיות.

35 ראה: ארכי"ח, תורכיה, I.G.I., א' נתן לפאריס, 4 בינואר 1912.

מבחר גדול של פעילויות: קונצרטים של מוסיקה יהודית, הקרנת סרטים על נושאים לאומיים, הרצאות, חגיגות בסגנון כפרי. מנקודת-ראות זו, היתה להן חשיבות רבה בהכנת הכוחות העממיים לתמיכה ביעד הציוני. חיי הקהילה הציוניים זכו לתנופה בלתי רגילה במיוחד לאחר מלחמת-העולם הראשונה. מספר האגודות הציוניות בכל אחד מפרברי קושטא הוערך במחצית התריסר לפחות (עם נציגויות של 'שיבת ציון', 'בני ציון', 'בנות ציון', 'מכבי' ועוד). והנה הן עמדו לפוך בהמוניהן גם בפרובינציות העות'מאניות.

החל משנת 1919, כאשר קושטא היתה תחת כיבוש בנות-הברית, נהנו הציונים מן הנסיבות החדשות, שהיו נוחות לפעולתם, ויסודו בגלוי, מבלי להיוקק למסווה, את 'הפדראציה הציונית של המזרח' (La Fédération sioniste d'Orient), שכללה בתוכה את כל האגודות הציוניות המרובות, שהיו קיימות באותה תקופה. הפדראציה הפכה להיות כוח קהילתי בשירות הציונים כמשקל נגד לשלטון הקיים. הציונים גם השתמשו בפעילות האגודות הללו כדי לחזק את הקשר שלהם עם קבוצות רעיוניות אחרות, שיכלו לשרת את האיטרטאטיה של חדייה אל המוסדות הקהילתיים. למעשה, הציונים הסתגלו לנסיבות של התקופה הבתר-מהפכנית, שנטתה חסד להתפרצות של פעילויות מסוג זה בתורכיה.

הקהילה היהודית בתורכיה ערב מלחמת-העולם הראשונה היתה, במידה רבה, מחולקת בין ציונים לאנטי-ציונים. הציונים עצמם תיארו את הקו המפריד בין ה'צדיקים' (הם עצמם), המבקשים את טובת הקהילה ופועלים למען אידיאל לאומי ולמען תחיית השפה העברית, ובין ה'מתבוללים', דהיינו המנהיגים הקהילתיים וכי"ח, המובילים את הנתונים לסמכותם הישר אל חורבנם.³⁶ לרעת הציונים, רק הלאומיות היהודית היתה מסוגלת להציל את היהדות העות'מאנית מגורל קודר. אף כי, לאמיתו של דבר לא היה כל כך צורך בהצלה משום שיהדות זו לא סבלה מפגעי ההתבוללות.³⁷ רק לאחר מלחמת-העולם השנייה אפשר יהיה לבחון נסיונות רציניים כלשהם של יהודים להשתלב בחברה התורכית.

התעמולה הדואליסטית נתעשרה במסרים פופוליסטיים שכוונו לעניים: המטרה היתה להילחם בעשירים, שלא היו אלא אותם 'מתבוללים', 'מצורפתים', נתונים להשפעת המערב, הלא הם מנצלי שכבות ההמונים. לאחר המלחמה עוד הלכה הקריאה הזו ונתקצנה. מכאן ואילך החלו הציונים לעורר את הדיה של מלחמת המעמדות.³⁸ ההמונים היהודים, דוויים וחכוסים מפגעי מלחמת-העולם הראשונה, היו עתה קשובים יותר מתמיד לדיבורים בסגנון זה. מצד אחר הקנתה הצהרת באלפור ממד חדש של לגיטימיות לרעיון הציוני.

36 ראה: איל ז'וד'יוו, כ"ח באב תר"ע, 3 בספטמבר 1910.

37 ראה: אצ"מ, Z4/888, מ' דיזנגוף למ' אוסישקין, ט' זלטופולסקי, י"א ניירין, 26 באוגוסט 1919.

38 ראה: לה נאסיון, 12 במארס 1920.

ה. כיבוש השלטון בקהילה

הציונים בתורכיה קיוו, שכאשר ירחיקו את יריביהם העיקריים, הרב הראשי ח' נחום והאוליגארכיה הקשורה בכי"ח, יעמוד לרשותם המרחב הפוליטי הדרוש להגשמת תוכניתם המקומית. פעילות למען האינטרסים היהודיים המקומיים בהווה (Gegenwartsarbeit) נכללה בתחום עיסוקם של 'הציונים המעשיים', אשר כמה מן המנהיגים המקומיים בתורכיה נמנו עימם. הציונים המעשיים יצאו מהנחה, שעד אשר יקום בית לאומי יהודי, עליהם עוד להשלים מפעל חשוב בתוך הקהילות בגולה, היינו לפעול למען דמוקראטיזאציה של תפקודן. הציונים מיקדו את מאבקם סביב הרב הראשי ח' נחום, אף-על-פי שהם השתמשו בשירותיו פעמים רבות בשיחותיהם עם השלטונות העות'מאניים. מאבקם כוון לא נגדו אישית כי אם נגד מה שייצג. גישה זו לא הוכתבה להם על-ידי ההסתדרות הציונית העולמית. אדרכא להיפך, היו מנהיגים שמתחו על כך ביקורת.³⁹ את ההתנגדות הארסית ביותר לרבנות הראשית הביעו בעיקר הציונים המקומיים, אשר אחדים ממנהיגיהם היו מונעים על-ידי שאיפות אישיות.

מכל מקום הציונים הצליחו לשבת לסירוגין במועצות הקהילתיות עד פרוץ המלחמה, אבל רק בסיומה עלה בידיהם לקטוף את פירות התעמולה שלהם. בשנת 1918, מיד למחרת הסכם שביתת-הנשק של מודרוס, שחתם את המפלה התורכית, ניצלו הציונים את העדרו של הרב הראשי והקימו כמעין 'הפרכת-חצר' את 'המועצה הלאומית היהודית', על יסוד סעיף 12 מ-8 ביאנואר 1918 וסעיף 4 מ-4 בפברואר 1918, מתוך עקרונות הנשיא ווילסון. סעיפים אלה הבטיחו למיעוטים השונים באימפריה אוטונומיה פנימית והגשמת שאיפותיהם הלאומיות. מועצה זו קלטה אל תוכה את הגופים שהיו קיימים בקהילה והעמידה עצמה במקומם.⁴⁰ המועצה פורקה ב-1919. בין השנים 1920 ו-1922 הציונים המשיכו בכל זאת להחזיק במוסרות השלטון הקהילתי.⁴¹

ו. ציונות רבת פנים

התבססות הציונות בקהילה, שלא היו לה מלכתחילה סיבות מובהקות להצטרף אליה, היתה פרי פעילותם של מנהיגים ציוניים ששהו זמנית בתורכיה, דוגמת: ויקטור יעקובסון, זאב ז'בוטינסקי, ריכארד ליכטהיים ואחרים, שפעלו במקום בזה אחר זה כדי לעבד תוכנית ציונית. נוכחותם איפשרה פעמים רבות לרסן את ההתפרצויות

39 ראה: אצ"מ, Z2/9, ד' וולפסון לר' יעקובסון, 20 ביוני 1910; ר' יעקובסון לד' וולפסון, 23 ביוני 1910; Z4/888, מ' דיזנגוף למ' אוסישקין, ט' זלטופולסקי, י"א ניירין, 26 באוגוסט 1919. על עבודת ההווה בפעילות הציונית — ראה: סוקולוב, II, עמ' 22.

40 ראה: אצ"מ, Z4/888, י' אוארכך ל"י כלב, 10 בפברואר 1919.

41 ראה: לה נאסיון, 28 ביולי 1922.

אל ההסתדרות הציונית העולמית שמרכזה היה בלונדון, בתיווכו של נציג נעדר כל כישרון ומחסור כוח של ממש.⁴³ נוסף להם פעלו בתורכיה 'ההתאחדות' ואגודת הספורט 'מכבי', שלא הכירו בסמכות 'הפדראציה הציונית של המזרח'.⁴⁴

ז. הסיבות והמגבלות של ההצטרפות לציונות

הציונות הופיעה באימפריה בשעה שהקהילה היהודית העות'מאנית עלתה על דרך המודרניזציה, ובאותו זמן התפתחה הלאומיות התורכית בארץ זו. הקבוצות החברתיות שנכבשו לציונות, ואף קבוצות אחרות, עדיין לא ניתקו עצמן מיהדותן. הציונות התפתחה בתורכיה במידה רבה משום ששמה דגש בפעילותה המקומית על ההבט המסורתי וההבט הלאומי כאחד.

הציונות ציידה את יהודי האימפריה באמצעים לזכות כזהות עצמית, אשר התאימה לדמותם בעיני החברה הסובבת והיתה בלתי נפרדת מעצם העיקרון של התארגנותם כקבוצה דתית כמעט אוטונומית. למרות הרפורמות של המאה ה-19 (תנטי'מאת), שהעניקו להם שוויון זכויות להלכה, למעשה ראו ביהודי האימפריה קודם כל יהודים ורק אחר-כך עות'מאנים, וגם זאת לא בתנאים שווים למוסלמים (ראה סוגיית הדי'מיים). הציונות הפיחה ביהודים אלה מידה של מודעות לאומית ופוליטית, שלא היה בה כדי להתנגש עם האינטרסים של האימפריה.

מן הראוי להבחין בבירור בין הכוונות האמיתיות של המנהיגים בתוך ההסתדרות הציונית העולמית (במיוחד בשאלת ארץ-ישראל), בין אלה של האחראים לתנועה בתוך תורכיה ובין תפיסת הציונות בקרב היהודים המקומיים. אם לא כן, יקשה עלינו להסביר מדוע לא הובילה הציונות בתורכיה לגלי עלייה המוניים לארץ-ישראל ואף לא לתביעות לאוטונומיה לאומית כמו מיעוטים אחרים באימפריה. הציונות הופיעה בתורכיה כתרופה לתרדמה שנפלה על קהילה, שהיתה בעבר קהילה פורחת ועתה לקחו אותה תחת חסותן אגודות פילאנתרופיות יהודיות זרות ועטו אותה בלבוש משונה מתוצרת-חוץ. חרף העובדה שגם הציונות באה מבחוץ, היא קראה לקהילה ליטול את האחריות על עצמה ולעמוד ברשות עצמה.

לא כל מי שהצטרפו לציונות עשו זאת מאותן סיבות. הציונות ניצלה לתועלתה את חוסר שביעות-הרצון של ההמונים, של חלקים מסוימים בשולי המעמד הבינוני, של כמה אינטלקטואלים ושל בעלי ההשכלה החלקית שהיו נתונים להשפעת המערב לאחר שהות קצרה במסגרת חינוכית במתכונת אירופית. כך ניתן להסביר את

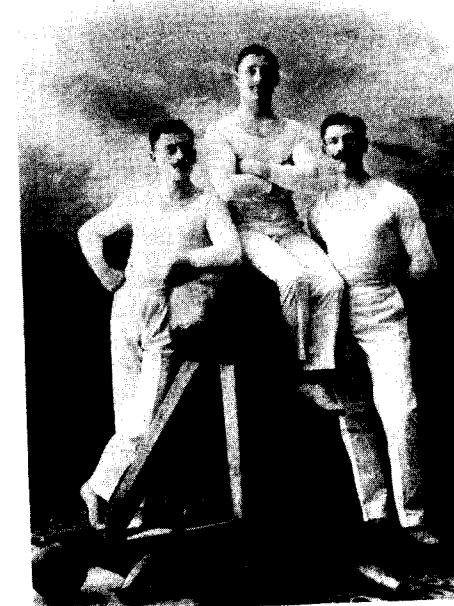
שניים מתוך המנהיגים והעסקנים הציוניים בעולם, שביקרו בקושטא קודם מלחמת-העולם הראשונה: יו"ר ההסתדרות הציונית העולמית (מימין), דוד וולפסון, וזאב ז'בוטינסקי

המקומיות הבלתי נמנעות. לאחר המלחמה, בהעדר התעניינות של ההנהלה הציונית העולמית בנעשה בציונות בתורכיה, גברו הציונים המקומיים, שהיו כבר פעילים מאוד לפני כן, והשתלטו על הפוליטיקה הציונית המקומית. למעשה, למן השנים הראשונות של התבססות הציונות בקושטא הלכו הציונים המקומיים מעבר לתוכנית הפעולה של ההסתדרות הציונית העולמית. נטייה זו הלכה ונתחזקה עם השנים. המדובר היה בהסתגלות מקומית לאידיאולוגיה מיובאת. נראה שדווקא משום שפעלה בדרך זו, הצליחה היהדות העות'מאנית לשמור על מידה של זהות עצמית. בגישה זו עצמה נקטה גם ביחסיה עם כ"ח ועם זרמים רעיוניים מיובאים אחרים. היהדות העות'מאנית עשתה שימוש לצרכיה במה שהובא מבחוץ, מבלי לאמץ לעצמה את האידיאולוגיה המצורפת על קרבה ועל כרעיה.

חילוקי-הדעות בין הקבוצות השונות בתוך ההסתדרות הציונית הם שהפריעו לפעולתה של הציונות באימפריה. מגמות ציוניות שונות, כמו הציונות המדינית והציונות המעשית, באו לידי ביטוי בציבוריות היהודית העות'מאנית. דוד בן-גוריון ניסה לייסד בסאלוניקי קבוצה של 'פועלי-ציון', אולם תוכניתו לא התממשה כלל.⁴² עם זאת, מעצם שהותם של כמה מנהיגי 'פועלי-ציון' בקושטא, יש להניח שהם ניסו להפיץ את רעיונות תנועתם בקרב אוהדים ציונים, במיוחד בחוגי המהגרים הרוסים, שהשתייכו במידה רבה לפרולטאריון. לאחר שנת 1919 היו בתורכיה כ-4,000 ציונים מקומיים הקשורים עם 'הפדראציה הציונית של המזרח' שקיימה זיקה

43 ראה: אצ"מ, Z4/888, מ' דיונגוף למ' אוסישקין, ט' זלטופולסקי, י"א ניידיץ', 26 באוגוסט 1919. מספרים דלעיל הם לשנת 1920, שמסרו הציונים עצמם; לה נאסיון, 23 ביולי 1920.

44 קיצור של 'התאחדות של הפועל הצעיר ושל צעירי ציון'. על שתי קבוצות אלה — ראה: לה נאסיון, 3 ביוני 1921; 14 באפריל 1922; 24 במארס 1922.

חברי 'מכבי' בקושטא
ליד מכשירי התעמלות

שווים, יהדותם לא היתה להם מקור לכושה, מעתה הם היו לא רק מיעוט בארץ מוסלמית ולא עוד נגזרים ומפגרים אחר הפלגים המערביים של הכורגנות היהודית. התביעות המיידיות של הציונים המקומיים: דמוקרטאזאציה של המוסדות הקהילתיים, סיוע לעניים, מאבק בעשירים — אלה הנושאים שהגבירו בהכרח את ההתלהבות. בעיקר לאחר הצהרת באלפור והתמוטטות האימפריה, הציעו הציונים להמונים חברה שוות-זכויות בארץ יהודית. המסר בזכות הסוציאליזם היה בו אמנם כדי להפתיע אחדים, אך אין תימה שקסם לאחרים.⁴⁶

לאחר מלחמת-העולם הראשונה שימשה הציונות בתורכיה בעת ובעונה אחת גם כדי להקהות את עוקצה של מורת-הרוח בעם, שהיתה עלולה להסתיים כתביעות חברתיות ספציפיות יותר, ושמה איפשרה ליהודים המקומיים לחסוך מעצמם מתחים חברתיים חמורים הרבה יותר. המלחמה החריפה את מצב המשפחות שחיו בצמצום והעשירה את בני המעמד הבינוני. אי-היציבות הפוליטית בתורכיה, שהיתה כבושה בידי בנות-הברית, והקשיים הכלכליים שנבעו מכך היה בהם כדי לעורר משבר בקהילה, שהיה עלול לחרוג מגבולות המסגרת המצומצמת של המוסדות. העדר ארגון דוגמת 'פדראציית הפועלים בסאלוניקי' באסתנבול והעובדה שהפרולטארי-זאציה של היהודים בה היתה מזערית הם שתרמו לעלייתה של ציונות 'בולמת-זעזועים'.

הציונים הפעילים ביותר בתורכיה היו ממוצא אשכנזי, ובין הבולטים בהם היו: המנהיג הרוחני של הקהילה האשכנזית בקושטא דוד מרכוס, נשיא הקהילה חיים רייזנר, המנהיג הציוני הגרמני ישראל אוארכך, שהיה אחראי על 'חברת עזרה' (Hilfsverein) במקום. ממוצא אשכנזי היו גם הנציגים הרשמיים של ההסתדרות הציונית העולמית, עד שנת 1919: ויקטור יעקובסון, ריכארד ליכטהיים וארתור רופין,⁴⁷ ובכך אין כדי להפתיע, שהרי ידוע מה היה מוצאם של מייסדי הציונות ובאילו מקומות התבססה תנועתם. מה שאין כן בקהילה עות'מאנית, אשר רוב מניינה ספרדים ואילו האשכנזים שבה כמעט לא היו מיוצגים במוסדות הקהילתיים, על אף הגידול שחל בקהילתם. הציונים ניצלו את חילוקי-הדעות בין שתי הקהילות כדי להחליש עוד יותר את הרבנות. חדירת הציונים אל המוסדות הקהילתיים איפשרה לאשכנזים לחדור גם-כן למוסדות אלה. ואילו ההתפשטות המהירה של הציונות בחוגי המהגרים האשכנזים הפכה את מנהיגיהם לתומכים פעילים בעניין הלאומי. הציונות התיימרה לשמש כחומה בצורה אל מול פני הקשיים שהיו עלולים לנבוע מן התנאים בארץ ובקהילה. האכזבה בעקבות מהפכת 'התורכים הצעירים', כשלון ההשתלבות המקווה והתהפוכות שלאחר המלחמה — חפפו בזמן לתמיכה חזקה בציונות. אותו דבר עצמו התרחש בסאלוניקי, כאשר היוונים כבשוה מירי

הצטרפותם של מורים אחדים בכי"ח ומספר נכבד של תלמידים לשעבר בכתי-הספר של כי"ח לשורות הציונות. הציונים נתנו את זכות הדיבור לקבוצות אלה, יצרו מסגרות שהתאימו להן, התייחסו אליהן כאל בני-שיח שווי זכויות המסוגלים להטיל את מלוא כובד משקלם ולהשפיע על המוסדות וכן העניקו להן את האשליה שיש ביכולתן לשחק תפקיד פעיל בחיים הקהילתיים. גם אם לאמיתו של דבר המנהיגים הציונים המקומיים נשאו את נפשם לתפוס את השלטון בקהילה, הם ידעו להעביר להמונים מסר משכנע יותר, שגייס יותר אנשים מאשר המסר שבפי הנכבדים העשירים והאליטיסטים. השתיקה המסורתית של הציבור היהודי העות'מאני פינתה מקומה לאקטיביזם בלתי רגיל. האידיאל הלאומי העניק להמונים רגש חדש של כבוד עצמי. גיוס אוהדים לציונות מקרב חוגים הנתונים פחות להשפעת המערב לא היה מיוחד דווקא לתחומי האימפריה. החל משנות ה-20 של המאה אפשר להבחין בתופעה דומה במצרים, למשל.⁴⁸ הציונות הקנתה אידיאל לצעירים עניים מחוסרי השכלה ונעדרי הכשרה כלשהי, בעלי עתיד מפוקפק, שחיו ברבעים עזובים על-ידי היהודים האמידים. צעירים אלה יכלו מעתה להזדהות עם האומה ולחוש כשווים בין

46 על תופעה דומה בלוב, ראה דה פליצ'ה, עמ' 109.

47 ב-1919 אישרו הבריטים את מינויו של ישראל כלב, יהודי בולגארי ממוצא ספרדי; פריז, 56952/4167/371, ח' וייצמן למשרד החרן, 10 באפריל 1919.

העות'מאנים בשנת 1912. הפחד לנוכח הכובש החדש, שהיחסים עמו היו כתחילה מסוככים, הסיטואציה הפוליטית העדינה ואי-הידיעה באשר לגורל העיר — גרמו להתעניינות מחודשת בציונות.⁴⁸

ח. מכוח אלטרנאטיבי למיסוד

הציונות ידעה שני שלבים חשובים. הקמת נציגות בקושטא לא הביאה למיסוד של ממש של התנועה בתוך הקהילה. למעשה, היא עניינה בראש ובראשונה את ההסתדרות הציונית העולמית ואת השלטונות העות'מאניים. מובן שבעקיפין היא איפשרה לציונות לתפקד בדרך הגיונית ומתואמת. בקהילה עצמה נתפסה הציונות ככוח אלטרנאטיבי, ומנהיגי הקהילה ראו בה קבוצה אופוזיציונית מסוכנת, המאיימת לתפוס את השלטון, אם לא יקדישו מאמצים ואמצעים למיגורה. דווקא תפיסה זו של הציונות כקבוצה פריפרית היא שתרמה לתנופת התפתחותה עד מלחמת-העולם הראשונה. הנוכחות של הציונים במוסדות הקהילה היתה קצרת ימים ונעדרת חשיבות. במרוצת המלחמה, לאור הקונסנסוס הלאומי בין הקבוצות הרעיוניות השונות, צעדו גם הציונים בתלם ובאופן זמני לא הביעו את התנגדותם.

לאחר מלחמת-העולם הראשונה כמעט לא הורגשה נוכחותה של הציונות הרשמית בפוליטיקה הקהילתית המקומית. עם ייסוד הפדראציה הציונית של המזרח, קיבלה הציונות המקומית תוקף רשמי ובדרך זו אף התמסדה. להנהלה הציונית העולמית שבלונדון כבר לא היתה שליטה רבה על הנעשה בשטח. הנסיבות הבינלאומיות והלאומיות-התורכיות עודדו התפתחות זו. מעתה ואילך התארגנה תנועה עממית, שהמסרים הציוניים חיזקו את כוחה, מבלי שתהיה קשורה ישירות לפדראציה הציונית של המזרח. נראה שדינאמיקה זו היתה תהליך שהזין את עצמו מחוץ למוסד הציוני המקומי, ואף הוא כבר לא הצליח לשלוט בה. בשנת 1919, לאור הצלחת המפעל הציוני, התאימו הרב הראשי והאוליגרכיה את עצמם לאופנת הזמן, שזרו בדבריהם מסרים לאומיים ויצרו ארגונים, בתקווה שהללו יכוונו את אוירת ההתלהבות לתועלתם.⁴⁹

הציונות חבה את הצלחת השפעתה במישור המקומי גם לעובדה שמילאה שם תפקיד של קבוצת התנגדות למימסד. ההוכחה לכך היא שגם לאחר התמסדותה עוד המשיכו להבין את תפקידה באופן זה. עובדה זו היא שגרמה למנהיגי הציוני מאיר דיזנגוף לומר: 'יש כאן [בקושטא] כמה וכמה ציונים, ואף מרבית יהודי קונסטאנטינופול רואים את עצמם כציונים, אך אין כאן ציונות'.⁵⁰

48 ראה: ארכי"ח, יוון I.G.3, י' נחמה לפאריס, 19 במאי 1916.

49 על הקמת האגודה 'בני ישראל' — ראה: ארכי"ח, תורכיה, I.G.I, א' בנבנשיני לפאריס, 13 באפריל 1919; לה נאסיון, 23 ביולי 1920.

50 ראה: אצ"מ, Z4/888, מ' דיזנגוף למ' אוסישקין, ט' זלטופולסקי, י"א ניידין, 26 באוגוסט 1919 (תרגום).

חברי 'מכבי' בקושטא בתהלוכה, שנת 1909, עם דגל האגודה ותזמורת

הציונות לא יכלה לתפקד באימפריה העות'מאנית אלא בלבוש של לאומיות יהודית, ויתכן שזו הסיבה לכך שהבט זה היה מכריע בפעילותה שם עד מלחמת-העולם הראשונה. הציונות כתנועה מאורגנת שאפה לרתום את היהדות העות'מאנית לשירות מטרותיה שלה. באופן דומה קבוצות מסוימות וכמה יחידים השתמשו במישור המקומי בציונות כדי להגיע לשלטון בקהילה, בלי שיטרחו ליישם את התוכנית הציונית שהטיפו לה. לגבי הרוב, מה שנשאר היה הלאומיות היהודית והתקווה הגלומה בה. הגבולות בין לאומיות זו לציונות 'חברתית' או 'תרבותית' לא הוגדרו בבהירות.

הפניות ביבליוגראפיות

D. Vital, *Zionism: The Crucial Phase*, Oxford 1987.
 —, *Zionism: the Formative Years*, Oxford 1982.
 ר"ל טיגנור, 'יהדות מצרים — המתחים כקהילה והציונות', פעמים, 16 (תשמ"ג), עמ' 89-105.
 I. Cohen, *The Turkish Persecution of the Jews*, London 1918.
 כן, 'מחלוקת פנים ציונית על התיישבות יהודית מחוץ לארץ ישראל: פרשת תורכיה 1911-1912', ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 265-288.
La Nation, עיתון, קושטא.
 ר' ליכטהיים, תולדות הציונות בגרמניה, ירושלים [1951].
 J. Mandel, 'Ottoman Policy and Restrictions on Jewish Settlement in Palestine: 1881-1908', Part I, *Middle Eastern Studies*, vol. 10 (1974), No. 3, pp. 312-332.
 —, 'Ottoman Practice as regards Jewish Settlement in Palestine: 1881-1908', *Middle Eastern Studies*, vol. 11 (jan. 1975), pp. 33-46.
 —, *The Arabs and Zionism before World War I*, Barkeley/Los Angeles/London 1976.
 —, 'Turks, Arabs and Jewish Immigration into Palestine, 1882-1914', *St. Antony's Papers*, 17 (1965), pp. 77-108.
 C. Nicault-Lévigne, 'La France et le sionisme, 1869-1914', These de Doctorat de l'Université non publiée, Université de Paris I, 2 vols., Paris 1986.
 N. Sokolow, *History of Zionism, 1600-1918*, vol. 2, London 1919.
 ח' עזיאל, 'תנועות חברתיות', שאלוניקי עיר ואם בישראל, ירושלים ותל אביב תשכ"ז, עמ' 127-129.
 Public Record Office, London (371/4167/56952; 382/1639/98384).
 D. Farhi, 'Documents on the Attitude of the Ottoman Government towards the Jewish Settlement in Palestine after the Revolution of the Young Turks, 1908-1909', *Studies in Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, pp. 190-210.
 I. Friedman, *Germany, Turkey and Zionism 1897-1918*, Oxford 1977.
 —, 'The System of Capitulations and its Effects on Turco-Jewish Relations on Palestine 1856-1897', *Palestine in the Late Ottoman Period, Political, Social and Economic Transformation*, Jerusalem/Leyden 1986, pp. 280-293.
 A. Rodrigue, 'French Jews, Turkish Jews, The Alliance Israélite Universelle in Turkey, 1914-1860, unpublished Ph.D. dissertation, Harvard University, Cambridge, Mass. 1985.
 A. Bein (ed.), *Arthur Ruppin: Memoirs, Diaries, Letters*, London/Jerusalem 1971.
 א"ש רקנטי, 'המכבי: התקופה ההירואית של התנועה הלאומית בשאלוניקי', זכרון שאלוניקי, א, תל אביב תשל"ב, עמ' 279-304.
 ב' שיכר, 'תנועת פועלי-ציון בשאלוניקי', שאלוניקי, עיר ואם בישראל, ירושלים ותל-אביב תשכ"ז.

ויטל, שלב
 ויטל, שנים
 טיגנור
 כהן
 כן
 לה נאסיון
 ליכטהיים
 מאנדל, מדיניות
 מאנדל, נוהג
 מאנדל, ערכים
 מאנדל, תורכים
 ניקר-לויניה
 סוקולוב
 עזיאל
 פר"ו
 פרחי
 פרידמן, גרמניה
 פרידמן, שיטת
 רודריג
 רופין
 רקנטי
 שיכר

אוניברס
 אוקה
 איל אבניר
 איל ז'ודיוו
 אכארלי
 אליאב
 אלמאליח
 אצ"מ
 ארכי"ח
 בולטין
 בן-ארויה
 בנבסה, איסטראטגיות
 בנבסה, נחום
 בנבסה, עיתונים
 בנבסה ורודריג
 בן-גוריון
 בר-זוהר
 גאלאנטי
 ג'ואיש וורלד
 ג'ואיש כרוניקל
 דה פליצה
 דו"חות
 האור
 המבשר
 העולם
 הצבי
 הרצל
 Univers Israélite, עתון, פאריס.
 M. Kemal Öke, 'The Ottoman Empire, Zionism and the Question of Palestine (1880-1908)', *International Journal of Middle East Studies*, 14 (1982), pp. 329-341.
 איל אבניר, עיתון בספרדית-יהודית, סאלוניקי.
 איל ז'ודיוו, עיתון בספרדית-יהודית, קושטא.
 E.D. Akarli, 'Abdulhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman Empire', *Palestine in the Late Ottoman Period, Political, Social and Economic Transformation*, Jerusalem/Leyden 1986, pp. 74-89.
 מ' אליאב, דוד וולפטון האיש וזמנו, תל-אביב/ירושלים 1977.
 א' אלמאליח, ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם, ב, ירושלים 1929.
 הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים (Z4/888 ; Z2/9 ; Z2/32).
 Archives de l'Alliance Israélite Universelle, Paris (Turquie I.G.1; Grèce I.G.3; Registres Ecoles No. 104, 110; Registre Secrétariat No. 226).
 The Bulletin of the Joint Distribution Committee, New York.
 א"א בן-ארויה, 'ראשית התנועה הסוציאליסטית בין יהודי שאלוניקי', זכרון שאלוניקי, א, תל-אביב תשל"ב, עמ' 309-320.
 E. Benbassa, 'Associational Strategies in Ottoman Jewish Society in the Nineteenth and Twentieth Centuries', *The Jews in the Ottoman Empire*, New Hampshire (forthcoming).
 —, 'Haim Nahum Efendi, dernier Grand Rabbin de l'Empire ottoman (1908-1920): son rôle politique et diplomatique', These de Doctorat d'Etat non publiée, Université de Paris III-Sorbonne Nouvelle, 2 vols., Paris 1987.
 א' בנבסה, 'עיתונים בקושטא ובסאלוניקי בשירות הציונות, 1908-1914', קשר, 4 (1988), עמ' 11-21.
 E. Benbassa et A. Rodrigue, 'L'artisanat juif en Turquie à la fin du XIXe siècle. L'Alliance Israélite Universelle et ses oeuvres d'apprentissage', *Turcica*, 17 (1985), pp. 113-126.
 ד' בן-גוריון, זכרונות, א, תל-אביב תשל"א.
 מ' בר-זוהר, בן-גוריון, א, תל-אביב תשל"ה.
 A. Galanté, *Abdul Hamid II et le sionisme*, Istanbul 1933 (Extrait de l'*Haménora*, janv.-mars 1933).
Jewish World, עיתון, לונדון.
Jewish Chronicle, עיתון, לונדון.
 ר' דה פליצה, יהודים בארץ ערבית — יהודי לוב בין קולוניאליזם, לאומנות ערבית וציונות, תל-אביב 1980.
 Reports Received by the Joint Distribution Committee of Funds for Jewish War Sufferers, New York 1916.
 עיתון, ירושלים.
 עיתון, קושטא.
 עיתון, קלן, רינה, אודסה.
 עיתון, ירושלים.
 T. Herzl, *Zionist Writings, Essays and Addresses 1896-1904*, 2 vols., New York 1973-1975.